
*М.О. Титарчук,
кандидат філософських наук,
доцент Черкаського національного університету
ім. Б.Хмельницького*

СВІДОМІСТЬ І ПОВЕДІНКА, ЇХ ВЗАЄМОДІЯ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

За умов широмасштабних трансформаційних змін у сучасному українському суспільстві дедалі більше зростають потреби в соціально-філософському та соціально-психологічному пізнанні еволюції людини, її життєдіяльності та складових її формування. Особливо актуальними є дослідження проблем взаємодії і взаємозалежності свідомості та поведінки людини, їх ролі у формуванні її діяльності. Безперечно, формування діяльності особистості значною мірою залежить від її свідомості, яка визначає характер, тип та особливості поведінки людини і, своєю чергою, впливає на сутнісні параметри свідомості.

Наукова проблема полягає в необхідності докладнішого дослідження проблем взаємодії та взаємозалежності свідомості та поведінки особистості, особливо процесів формування її діяльності, а також проблем сутнісної їх кореляції в сучасних умовах суспільного розвитку. Це вимагає подолання певної тенденційності і спрощеності підходів до вивчення проблем формування діяльності людини як спрощеного відображення способу її буття.

Методологічною і теоретичною основою нашого дослідження є праці класиків історії філософії: Г.В.Ф. Гегеля, П.Гольбаха, Р.Декарта, Д.Локка, М.Костомарова, Б.Паскаля, Г.С. Сковороди, Л.Фейербаха, Й.Г. Фіхте. Вони дають широке уявлення про формування понять “свідомість”, “дух”, “душа”, “розум”. Екстраполяція їхніх поглядів на сучасні науково-методологічні розробки дало нам змогу конкретизувати зміст досліджуваної проблеми. Поглиблений аналіз людського “Я” в екзистенціальному аспекті дають праці Н.Аббаньяно, М.Гайдеггера, К.Ясперса; в персоналістському – Е.Муньє; у феноменологічному – Е.Гуссерля; в релігійно-екзистенціальному – М.Мерло-Понті, Г.Марселя; в герменевтичному – Х.-Г. Гадамера, П.Рікера; в постмодерністському – Р.Рорті, Ж.-Ф. Ліотара, М.Фуко, Ж.Дерріди, К.-О. Апеля. У наукових дискурсах З.Краснодембського, Е.Левінаса, Д.Г. Міда, Ю.Габермаса, К.Гірца йдеться про узагальнення соціального “Я” індивіда в суспільному досвіді.

Філософські аспекти переосмислення проблеми свідомості і поведінки та їх ролі у становленні людської діяльності досліджували В.І. Шинкарук, А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.С. Горський, М.В. Попович, В.Г. Табачковський та інші вчені. Теоретичні питання щодо змісту свідомості, її розвитку через поведінку та діяльність людини в онтологічних та гносеологічних концептах розкриваються в працях В.П. Андрущенка, В.С. Біблера, А.Є. Конверського, П.В. Копніна, В.Г. Кременя, А.М. Леонтєва, Б.В. Новикова, А.Г. Спіркіна, А.К. Уледова, В.І. Ярошовця, О.І. Яценка та ін.

Суть означеного дослідження полягає в аналізі наукових доробок з проблем взаємодії свідомості і поведінки та їх впливу на діяльність людини в контексті визначення підходів до розробки узагальненої концепції кореляції зазначених категорій.

Свідомість, як одне з основних понять філософії, є родовою відмінністю людини від тварини. Уявлення про неї склалися протягом тривалої еволюції.

На ранніх етапах розвитку філософської науки, коли не було різкого протиставлення свідомості і матерії, основу свідомих дій шукали в упорядкованості космосу, логосі, гармонії небесних сфер тощо. Щодо людини це було уявлення про душу, яке асоціювалося більше з чимось теплим або гарячим. За Гераклітом, душа (психея) – це щось вогненне, сухе. Холодна і волога душа — погана, хвора. Демокрит, за своєю атомістичною концепцією, вважав душу такою, що складається з “тепліх” атомів. Як тільки душа (подих) стає холодною, в людині вмирає життя. Аристотель так інтерпретує уявлення атомістів про душу: “Демокрит стверджує, що душею є якийсь вогонь і тепло. А саме: з усієї нескінченної безлічі фігур і атомів кулясті атоми, говорить він, – це вогонь і душа... Подібним же чином тлумачить Левкіпп. Обидва вони

вважають кулясті атоми душею, тому що атоми такої форми більше спроможні проникати всюди і самі будучи наведеними в рух, в змозі рухати й інше; при цьому обидва вважають, що саме душа надає живим істотам рух. Тому з подихом, на їхню думку, кінчається життя” [1, 135]. За допомогою атомів, що рухаються, їх надзвичайних проникливих здатностей Демокрит і Левкіпп розкривають виникнення різного роду образів, що впливають із речей і, проникаючи в тіло людини, викликають враження.

Сьогоднішній погляд на свідомість часто сягає античності, відображаючи крихтами її найцінніші ідеї, що стосуються даного питання. Так, питання про природу душі, виражену або однією зі стихій (вогнь), або вже специфічною матеріальною структурою (атомами), не обмежувався неупередженим описом душі як сутнісного явища. В античні часи описували здатність душі бути живою і такою, що рухається, сходити до висот “загального”, космічного, мати силу розуму, волі і почуття, зв’язок душі і тіла. У філософії Платона вперше висунуто питання про ідеальне. Протиставивши світ ідеального світу матеріального, виокремивши його, він вперше подав систему ідей як ієрархічну піраміду, побудовану за типом сходження до загального. Очолює цю піраміду ідея блага – загальна, абсолютна, вічна.

Розкриваючи внутрішній світ людини, Платон підкреслює його суперечливість. Крім співвідношення внутрішнього і зовнішнього, суб’єктивного і об’єктивного, прагнення до розумності і тілесності, існує ще колізія природного і соціального. За Платоном, закони природи і закони суспільства не завжди збігаються, що несприятливим чином впливає на душу, викликаючи розладнаність її вражень. І свідомій, і несвідомій частинам психічного світу властиві всі перелічені компоненти. Але розходження цих частин визначається не самими компонентами, а способами їх зв’язків, способами осмислення і вирішення суперечностей, що виражають стан душі, її характер, спрямованість і динаміку.

Отже, Платон створив значущу модель психічного світу людини з його суперечливими компонентами і зв’язками, протилежними тенденціями руху душі в бік розумності або тілесності, сходженнями до прекрасного або деградації. Загальна ідея, як принцип одиничного, постала плідним засобом раціонального опису світу чуттєвості, що являє собою неперевершену цінність для філософського аналізу “тонких матерій” свідомості.

Античне уявлення про свідомість зумовлене загальною, світоглядною позицією, що має, насамперед, космічний характер. Структуру внутрішнього психічного світу людини відображають і виражають ієрархічні зв’язки і рухи космосу. У вченні Аристотеля філософія душі вже включає в себе ідеї розвитку.

Філософія середньовіччя розглядає проблему душі в контексті виниклої монотеїстичної релігії. Причому в епоху патристики, яка відзначалася становленням цієї форми релігії, питання про душу ставилося тільки в протилежності тілесної організації людини. Природу душі визначали залежно від її відношення до Бога: або вона ангельська, або – породження диявола. Різкі колізії в оцінюванні сутності душі викликані складним для психіки людини періодом зміни політеїзму монотеїзмом. Цей шлях прекрасно описаний Аврелієм Августином у його “Сповіді”. Але труднощі зовнішнього шляху, що включає різного роду тортури людського тіла, стимулювали внутрішню роботу душі, прагнення до її осмислення, що, у свою чергу, зумовило народження самосвідомості. В епоху схоластики співвідношення душі і тіла розглядали вже в складніших взаємозв’язках: крім стосунків із Богом, людина поставала як біологічна істота і становила аналогію з тваринами. Фома Аквінський, міркуючи про душу, співвідносив її з божественною першоосновою, а тіло – з тваринним. Місце диявола зайняла потойбічна істота – тварина, звір. Душа людини стає складним суперечливим об’єктом самосвідомості.

Новий час характерний новими підходами до розгляду проблем свідомості. Формування їх пов’язане з науковою революцією XVII ст. Прогресивні мислителі класичної буржуазної епохи критикували схоластику і середньовічне світорозуміння. Початок цьому “очищенню” поклав Ф.Бекон.

Головний об’єкт його філософії – природа. У її компетенцію входить “душа людини, що відчуває”, яка володіє такими здатностями, як розум, уява, пам’ять, бажання, воля. У дослідженні природи і людини філософія спирається на власне наукові засоби пізнання – досвід і спостереження [2, 59].

Інший великий філософ цього часу – Р.Декарт, так само, як і Ф.Бекон, досліджував людину як феномен природи. Природа, за Декартом, існує (за винятком виникнення) об'єктивно, здійснюючи рух відповідно до властивих їй законів. Людина – природна істота. Її відмітною властивістю є розум. За всієї його унікальності, він є силою самої природи. Це – “посаджені природою в людських розумах насіння істини”. Природний розум – вроджена властивість людини, вона стосується кожного і усіх. Здатність до розумного мислення “у всіх людей однакова” [6, 618]. У наведених висловленнях, крім думки про природні здатності до розумного мислення, є не менш важлива думка про рівність людей за цією здатністю.

Вважаючи свідомість властивістю мозку, Декарт не міг з матеріалістичних позицій відповісти на питання про її ідеальність. Ідеальність, самосвідомість пов'язувалися ним з непротяжною субстанцією. Антропологічно він обґрунтовував єдність ідеального і матеріального за допомогою особливості мозку, який нібито здійснює цей зв'язок.

Декарт, як учений (фізик, математик, фізіолог), не міг погодитися з механічним трактуванням такого складного феномена, як свідомість. У дослідженні людини він застосовував принцип механістичного детермінізму такою мірою, як це взагалі можливо. Створив механістичну фізіологію і намагався пояснити з погляду механіки психічні явища. Сформулював механістичне тлумачення рефлексу, психічні прояви людини поділив на нижчі і вищі. Перші залежать від тіла, другі – від душі. І нижчі, і вищі психічні функції залежні від тіла, від “тваринних парфумів”. Визначаючи пристрасті людини як рухи душі, Декарт вважає, що причини їх лежать поза душею, що вони зумовлені або предметами природи, або фізичною природою людини. Пристрасть може викликати і прагнення душі до пізнання. Але вона набирає сили тільки тоді, коли пов'язана з іншими пристрастями і опосередковано сходиться до перших двох причин. Пристрасті, стверджує Декарт, “викликаються, підтримуються і зміцнюються рухами парфумів” [6]. Рухи парфумів розкриваються механістично. Душа не може перебороти сильні пристрасті, оскільки вони поєднані з тілом і являють собою матеріальну силу. Якнайбільше, що може зробити воля під час сильного хвилювання, – це “не підкоритися йому і не допустити рухів, до яких пристрасть розташовує тіло”.

Б.Спіноза намагається перебороти декартівський дуалізм за допомогою вчення про атрибути єдиної субстанції – природи. Людина, на його думку, вписується в систему природи як модус, що має два головні атрибути – потяг і мислення, тіло і душу. З них вона більшою мірою володіє атрибутом мислення. Аналогічно будь-якому модусу людина взаємодіє зі світом у напрямі самозбереження, що розглядається філософами XVII ст. як загальний закон природи, на зразок інерції стосовно фізичних тіл.

Взаємодія людини і середовища породжує афекти і пристрасті. Афекти – це такий стан тіла і душі, що виражає специфіку існування людини, яка почуває і переживає модуси. Як такі, що виникають на основі почуттєвого сприйняття і пов'язані з неадекватними ідеями, вони називаються пристрастями. Це, за Спінозою, пасивні афекти, котрі, як кошмар, тяжіють над людиною, перетворюючи її на раба природи. Пристрасть – переживання, опосередковане ідеєю. Вона визначається не тілесною організацією, а сягає насамперед помилкових ідей і забобонів суспільства. Релігійні забобони, насаджувані і підтримувані суспільством, Спіноза називає “фантазією і маренням придушеної і боязкої душі” [17, 457]. Неадекватні ідеї і афекти, опосередковані ними, можуть виникати і на основі раціонального пізнання. Тим вище цінує Спіноза наукове пізнання природи пристрастей і пристрасть до такого пізнання.

Історична обмеженість філософії свідомості Б.Спінози виявляється насамперед у розв'язанні ним питання про саму субстанцію. Філософ, як зазначає Г.Гегель, визначає субстанцію “як єдність мислення і довжини, не показуючи, яким чином він приходиться до цього розходження і до повернення його в субстанціональну єдність” [17, 457]. Декартівський дуалізм переборений Спінозою тільки формально, а тому питання про природу свідомості продовжує бути відкритим.

Мислителі XVII ст. описували самоконтролюючі функції розуму, звільняючи його від усякої містики, від усяких теологічних хитрувань і примар. Крилата фраза Ф.Бекона “Знання – сила” і декартівське “Я мислю, отже, існую” виступають символами цієї філософської епохи. Основна функція самосвідомості – пізнання онтологічно даної свідомості, здійснення контролю і управління своїм розумом.

Філософія XVIII ст. будує послідовно матеріалістичну картину світу, в якій людина визначається на основі принципу механістичного детермінізму. Назва праці Ж.Ламетрі “Людина – машина” яскраво демонструє цей принцип. У “Системі природи” П.Гольбаха також часто є визначення людини як машини. Але ця машина являє собою складну унікальну цілісність, яка має свідомість [16].

Її Гольбах трактує як властивість мозку, що є центром усієї системи “людина”, котра поєднує всю тілесну і духовну її організацію. “Взагалі відчуття, – пише Гольбах, – має місце лише тоді, коли мозок може розрізнити враження, здійснені тілами на органи. Свідомість складається у виразному струсі, у сприйнятій нами модифікації мозку. Звідси зрозуміло, що відчуття – це спосіб буття нашого мозку, або виразні зміни, які відбулися в ньому під впливом впливів, одержуваних нашими органами від зовнішніх або внутрішніх причин, що видозмінюють їх надовго або на короткий час. Справді, ми спостерігаємо, що людина, на органи якої не діють ніякі зовнішні предмети, відчуває саму себе і усвідомлює зміни, що відбуваються в ній; у цьому випадку її мозок видозмінюється або оновлюється завдяки внутрішнім модифікаціям. Не слід дивуватися цьому; у такій складній машині, як людське тіло, всі частини якого поєднуються з мозком, останній має одержувати відомості про труднощі, зміни, імпульси, що відбуваються в цілому, чий чутливий за своєю природою частини перебувають у безперервній взаємодії і поєднуються в мозку” [4, 145–146]. Зазначимо, що філософи-матеріалісти XVIII сторіччя найдокладнішим чином описували зв'язок свідомості з мозком, тимчасом як природничонаукове обґрунтування цього зв'язку належить вже до XIX ст. (І.М. Сеченов, І.П. Павлов).

У філософії XVII–XVIII ст. було ретельно досліджено, відповідно до науки того часу, свідомість, різні її аспекти і рівні: душа, предметна свідомість, самосвідомість, несвідоме. У одних вченнях акцентовано проблематику відображувальних функцій свідомості, в інших – цілепокладальних. Визначено структуру свідомості і форми її вияву.

Наступний етап філософської думки про свідомість представлений ідеями мислителів класичної німецької філософії. Оскільки більшість із них розглядають свідомість з позицій ідеалізму, особливу цінність для вирішення цієї проблеми має методологічний аспект. За допомогою діалектичних ідей на основі дуалізму (І.Кант) і ідеалізму (Г.Гегель) обґрунтовано низку важливих положень, які виражають особливості даного феномена, його структури і розвитку.

Гегель обґрунтовує суспільну природу свідомості, історичний характер її розвитку. Системність свідомості розкривається ним у становленні, у процесі сходження від суб'єктивного духу до об'єктивного духу і далі – до абсолютного. Незважаючи на містифіковану форму викладу, логіка цього процесу становить закономірну еволюцію індивідуальної свідомості до суспільної: індивід уже не тільки об'єктивно, але й суб'єктивно, усвідомлено, є соціальною істотою. Уся структура свідомості, за Гегелем, формується, утворюється поступово, з певними стрибками, у процесі зняття, вирішення суперечностей.

XIX століття відоме новими підходами до вивчення свідомості. З виникненням експериментальної психології почали досліджуватися різні вияви свідомості, і на основі нових даних учені намагалися пояснити її цілісність як форму зв'язку цих виявів (Г.Фехнер, В.Вундт). Великий внесок у розуміння свідомості зробили нейрофізіологи (І.М. Сеченов, І.П. Павлов), котрі розробили і обґрунтували вчення про мозкові механізми цього дивного феномена.

Виникла діалектико-матеріалістична концепція, відповідно до якої свідомість є функцією мозку, стороною практики, що зумовила необхідність відбиття об'єктивних взаємодій навколишнього світу.

Свідомість – це здатність мати уявлення про своє майбутнє, особливо про можливі наслідки своїх дій. Соняшник, повертаючись до світла, робить це несвідомо. Людина несвідомо відводить руку від гарячого. Але, наприклад, зазець, що втікає від хижака, стрибає на всі боки, шукаючи найкоротшого шляху втечі, тобто намагається вибрати з кількох варіантів своєї майбутньої поведінки найкращий [9, 42–48].

Варто мати на увазі, що свідомість спрямована не на всяке “майбутнє”, а саме на своє майбутнє, точніше кажучи, – на свою майбутню поведінку.

Чому суспільні відносини можливі тільки серед істот, що володіють свідомістю? Саме тому, що суспільство – це система відносин, а поняття “відносини” припускає готовність до деякої поведінки в майбутньому. Живі істоти, що не володіють свідомістю, можуть впливати одна на одну або взаємодіяти одна з одною; іноді здається, що вони перешкоджають або сприяють одна одній. Але така взаємодія не є відношенням. Дерево, що заступає світло, не намагається заважати рости іншим деревам. Так само воно відкидало б тінь на землю, навіть якби на ній нічого не росло. Такого роду істоти діють як автомати, впливаючи одна на одну, але ніяк одна до одної не відносячись.

Навпаки, істоти, що сприймають свої дії, можуть перебувати в тих або інших стосунках між собою. Вони здатні до очікування чогось у майбутньому – а, виходить, і до того, щоб діяти, очікуючи реакцію на свої дії. Між ними можливі співробітництво або суперництво, що сприяє появі утворень, які мають деякі властивості суспільства. Залежно від свідомості, значною мірою формується поведінка особистості.

Поведінка – те, що людина робить або не робить навмисно. Це – сукупність актів дії і бездіяльності, вчинених людиною. Навмисною можна вважати будь-яку дію, яку людина могла б не робити або зробити її інакше. Навмисну бездіяльність теж варто вважати елементом поведінки. Людина, яка когось чекає, може при цьому просто сидіти на стільці, але це навмисна бездіяльність, оскільки можна було б встати і піти. Такого роду цілеспрямоване утримання від якихось дій є своєрідною негативною дією.

Простими варто вважати дії, які можна тільки довести до кінця або перервати, але не можна виконати інакше. Це не означає, що прості дії є якимись елементарними процесами. Проста дія може бути дуже складним процесом, що складається з безлічі різноманітних актів. Головним є те, що всі ці акти не контролюються людиною. Поняття простої дії відносно і залежить від здатності людини до розуміння змісту своїх дій і контролю над ними. Якщо людина вміє робити щось тільки одним способом, то ця дія є для неї простою.

Складні дії – це впорядковані послідовності простих дій. Для того, щоб вчинити яку-небудь дію, людині потрібні, як мінімум, сила і вміння це робити. Для того, щоб ходити, плавати, грати в шахи, розв’язувати математичні завдання або взагалі щось робити, людина повинна мати фізичні або розумові сили для цього і, крім того, вміти робити певні дії в певній послідовності. Надалі має йтися тільки про ті дії, які під силу будь-якій здоровій дорослій людині. Що ж до вміння їх робити (тобто володіння відповідною моделлю поведінки), то воно не може вважатися чимсь даним заздалегідь. Люди навчаються різних варіантів поведінки в тих або інших ситуаціях протягом всього свого життя.

Треба розрізняти поведінку і її результати. Людина здійснює свідомі дії, і це є її поведінка. Те, що з нею при цьому відбувається, – вже не поведінка, а її результати, найчастіше з поведінкою не пов’язані. З іншого боку, до поведінки як такої не належать людські мотиви і спонування. Під впливом якихось емоцій людина поводить певним чином, але могла б поводитися інакше, будь вона іншою людиною або опинилася в іншій ситуації. Деякі види поведінки можуть взагалі не супроводжуватися якимись емоціями: людина просто робить те, що потрібно в певній ситуації (наприклад, на робочому місці).

Отже, поведінка – щось середнє між емоціями і спонуваннями (предметом психології) і тим, що вийшло (що належить вже до галузі фактів). Тому ми часто визначаємо поведінку в термінах психології, соціології, теорії соціальної дії, історії. “Він злякався” – це психологічне судження. “Він нічого не домігся” – це опис фактичного стану справ. Але, наприклад, твердження “Він діяв правильно” – це не оцінка намірів індивіда (вони можуть бути будь-якими) або результатів його поведінки (навіть “правильні” дії можуть у деяких обставинах мати небажані наслідки). Це – характеристика поведінки як такої.

Поведінка є чимось цілком самостійним і незвідним ні до переживань, ні до своїх результатів і наслідків дій; це щось середнє між тим, що “хотілося” і тим, що “вийшло”.

На питання “Чому (ця) людина так поводиться?” можна дати три відповіді. Перша: “Тому що їй хочеться так зробити”. Вона означає мотиви або психологічні спонування. Щоб з’ясувати їх, треба вивчати психологію певного індивіда. Друга можлива відповідь: “Тому що вона намагається домогтися таких-то результатів”. Вона стосується фактичного стану справ.

Потрібно досліджувати конкретну ситуацію і спробувати з'ясувати, чого ж саме людина домагається.

Зауважимо, що всі ці з'ясування можуть нічого не дати: людина може іноді щось робити не тому, що їй це подобається (це може бути зовсім не так), але й не тому, що чогось чекає від своїх дій (інколи навіть і не чекає від них нічого позитивного або корисного для себе).

Але існує третій варіант відповіді: людина щось робить, тому що вміє це робити і може робити щось тільки тому, що інакше не вміє.

Крім того, чимало наших вчинків відбувається тільки з цієї причини. Свідомі рішення люди приймають досить рідко. Пасивність або відсутність ініціативи тут не при чому. Просто для того, щоб щось вирішити, треба вибрати один із декількох варіантів поведінки, а для цього потрібно як мінімум уміти діяти по-різному. Дуже часто ми володіємо тільки одним варіантом поведінки (у даній ситуації); ще частіше ми знайомі з кількома, але тільки одним володіємо більш-менш дійсно. І ми діємо не так, як нам потрібно, і не так, як нам вигідно, а так, як уміємо, нехай це навіть буває невикорисно і неприємно. І це цілком зрозуміло. Ми можемо діяти не так, як хочемо (нехай навіть зазнаючи страждань). Можемо діяти не так, як треба (нехай навіть безрезультатно). Але ми не можемо діяти так, як не вміємо діяти. Як правило, людина робить те, що вміє робити найкраще. Це – цілком достатня причина для пояснення переважної більшості наших учинків в особистому, професійному або громадському житті.

Поведінка виробляється протягом життя. Часто-густо мова йде про свідоме навчання або самонавчання людини певній поведінці, а інколи – про напівсвідоме наслідування або навіть про випадкове утворення моделі поведінки. У окремих випадках ми самі собі придумуємо схеми поведінки. Але вивчати поведінку можна, до того ж, не цікавлячись, де, як і від кого людина її навчилася.

Розглядаючи вплив свідомості і поведінки на формування діяльності людини, слід зазначити, що ця діяльність здебільшого залежить від того, якою є особистість. Під поняттям “формування особистості” мається на увазі єдність об'єктивних і суб'єктивних умов, що визначають процес становлення і розвитку людини. Поняття “розвиток особистості” характеризує послідовність і поступальність змін, які відбуваються в її свідомості і поведінці, в процесах її виховання та соціалізації.

Виховання – це цілеспрямоване формування у індивіда певних рис, а соціалізація – засвоєння соціальних ролей того суспільства, у якому людина живе, незалежно від того, є воно тоталітарне, демократичне, багате, єдине чи якесь інше. Соціальна якість суспільства в цьому випадку не має значення. Поняття “соціалізація” пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється на істоту соціальну і як на це впливають свідомість і поведінка особистості.

Розвиток людини не можна зрозуміти у відриві від родини, соціальної групи і культури, до яких вона належить. З перших же годин її життя починається процес її соціалізації, в основі якого лежать зв'язки між індивідуумами і освоєння соціальних навичок. Почасти цей процес залежить від уроджених механізмів і дозрівання нервової системи, однак насамперед він визначається тим досвідом, який людина здобуває протягом свого життя.

За своїм змістом соціалізація – це двобічний процес. З одного боку, він полягає в передаванні суспільством соціального історичного досвіду, символів, цінностей і норм, а з іншого – в поступовому засвоєнні свідомістю індивіда, інтеріоризації, створенні адекватної поведінки відповідно до умов соціуму [12, 85–87].

Головний зміст процесу соціалізації індивіда на ранніх стадіях – це пошук особистістю свого соціального місця.

Вирізняють два рівні соціалізації: первинну соціалізацію і вторинну соціалізацію. На кожному з цих рівнів діють різні агенти й інститути соціалізації. Агенти соціалізації – це конкретні люди, відповідальні за передачу культурного досвіду. Інститути соціалізації – це установи, які впливають на процес соціалізації і спрямовують його.

Первинна соціалізація відбувається у сфері міжособистісних відносин у малих групах. Агентами первинної соціалізації виступає найближче оточення індивіда: батьки, близькі і далекі родичі, друзі родини, однолітки, учителі, лікарі і т.д.

Вторинна соціалізація відбувається на рівні великих соціальних груп і інститутів. Вторинні агенти – це формальні організації, офіційні установи: представники адміністрації школи, армії, держави і т.д.

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так званими життєвими циклами (це – найважливіші віхи в біографії людини, які можна розглядати як якісні етапи становлення соціального “Я”). Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, надбанням нового соціального статусу, відмовою від колишніх звичок, з оточенням, зміною способу життя та ін. Кожний етап життєвого циклу супроводжується двома взаємодоповняльними процесами: десоціалізацією і ресоціалізацією. Десоціалізація – це процес відлучення від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки. Ресоціалізація – процес навчання новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки замість старих.

Механізм соціалізації через груповий досвід у рамках рольової концепції особистості розкривається теорією “дзеркального Я”. Основоположник цієї теорії – американський соціальний психолог Ч.Кулі – поставив перед собою завдання дослідити процес поступового розуміння особистістю відмінності свого “Я” від інших особистостей. Позитивним боком висунутої Ч.Кулі концепції соціалізації є те, що її автор розглядав процес формування людського “Я” як результат соціальної взаємодії, відводячи соціальній групі вирішальну роль у соціалізації індивіда. Однак він явно абсолютизував значення первинних груп на шкоду вторинним, тобто соціальним інститутам, які також відіграють значну роль у соціалізації індивіда.

Дж.Мід, подібно до свого попередника Ч.Кулі, надавав вирішального значення в процесі соціалізації індивіда соціальній взаємодії. Однак, на відміну від нього, намагався глибше розкрити роль символів і жестів у процесі взаємодії [15, 13–19].

Якими ж є механізми соціалізації? З.Фрейд вирізнув такі психологічні механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому і провини. Імітацією називається усвідомлена спроба дитини копіювати певну модель поведінки. Зразками для наслідування можуть виступати батьки, родичі, друзі та ін. Ідентифікація – спосіб усвідомлення приналежності до тієї або іншої спільності. Через ідентифікацію діти сприймають поведінку батьків, родичів, друзів, сусідів та ін., їхні цінності, норми, зразки поведінки як свої власні.

Імітація і ідентифікація є позитивними механізмами, оскільки націлені на засвоєння певного типу поведінки. Сором і провини являють собою негативні механізми, тому що придушують або забороняють деякі зразки поведінки. З.Фрейд зазначає, що почуття сорому і провини міцно пов'язані один з одним і майже нерозрізнені. Однак між ними є певні розбіжності. Сором звичайно асоціюється з відчуттям, ніби вас викрили і знеславили. Воно орієнтоване на сприйняття вчинків індивіда іншими людьми. Відчуття ж провини пов'язане із внутрішніми переживаннями, із самооцінюванням людиною своїх учинків. Покарання при цьому відбувається саме собою, оскільки контролюючою формою виступає совість.

У процесі соціалізації можливі невдачі. Проявом недоліків соціалізації є неадекватна (девіантна) поведінка. Цим терміном найчастіше позначають різні форми негативної поведінки осіб, сферу моральних пороків, відступу від принципів, норм моралі і права. До основних форм поведінки, що відхиляється від соціальних норм, прийнято залічувати правопорушення, зокрема злочинність, пияцтво, наркоманію, проституцію, самогубство.

Численні форми поведінки, що відхиляється, засвідчують стан конфлікту між особистісними і суспільними інтересами. Девіантна поведінка – це найчастіше спроба піти із суспільства, втекти від життєвих повсякденних негод і проблем, перебороти стан непевності і напруженості через певні компенсаторні форми. Однак поведінка, що відхиляється, не завжди має негативний характер, який може бути пов'язаний з прагненням особистості до нового, передового, спробою перебороти консервативне, те, що заважає рухатися вперед. До поведінки, що відхиляється, можуть належати різні види наукової, технічної і художньої творчості.

Наведемо основні висновки з нашого дослідження про статус і взаємодію свідомості й поведінки у формуванні діяльності людини:

– феномен свідомості як визначення дійсності демонструє в своєму змісті перехрещення внутрішнього і зовнішнього, сутності й існування, індивідуального і суспільного аспектів досвіду;

– однією з найважливіших характеристик онтології поведінки особистості є розуміння того, що поведінка – це сукупність актів дії і бездіяльності, вчинених людиною. Поведінка виробляється протягом життя. У деяких випадках мова йде про свідоме навчання або самонавчання людини певній поведінці, в інших – про напівсвідоме наслідування або навіть про випадкове утворення моделі поведінки на основі того, як на це реагує свідомість особистості;

– поняття “формування діяльності людини” характеризує послідовність і поступальність змін, які відбуваються в свідомості і поведінці особистості

– аналіз соціодинаміки свідомості, поведінки і діяльності виявляє цілісність особистості в її соціальності. Якщо міра аутентичності збігається зі ступенем зв’язку між сутністю та існуванням, то про принципове оцінювання духовного змісту людини акцентується на розумінні зв’язку “Я” з “Я”, “Іншого” – з “Ти”. Як соціально-духовне утворення, особистість реалізує себе в сукупності чуттєво-предметних ставлень до інших особистостей і вироблення на цій основі адекватної поведінки й діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аристотель. О душе // Аристотель. Соч.: В 4-х тт. – М., 1975. – Т. I.*
2. *Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х тт. – М., 1971. – Т. I.*
3. *Гегель. Энциклопедия философских наук: В 3-х тт. – Т. I. – М., 1975.*
4. *Гольбах П. Избр. произв.: В 2-х тт. – М., 1963. – Т. I.*
5. *Горбенко Ю.Л. Свідомі та несвідомі ціннісні детермінанти поведінки особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2001. – Т. 3. Ч. 7.*
6. *Декарт Р. Страсти души // Декарт Р. Избр. произв. – М., 1970.*
7. *Дмитрієво Ю.М. Девіантна правова свідомість як типовий різновид абсолютного маргінального соціального відбиття // Держава і право. – К., 2005. – Вип. 27.*
8. *Дьяконов Г.В. Внутрішній діалог і свідомість особистості // Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки. – Луганськ, 2001. – № 1 (1).*
9. *Карпенко З. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості // Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 2.*
10. *Левченко Н.Ф. Свідомість та моральний вибір в умовах внутрішнього конфлікту особистості // Педагогіка життєтворчості як концептуальна основа розвитку освіти Луганщини. – Луганськ, 1997.*
11. *Лейбниц Г. Сочинения: В 4-х тт. – М., 1983. – Т. 2.*
12. *Логінова Г.М. Особистість у дискурсі свідомого та несвідомого // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. – Ужгород, 1999.*
13. *Лосев А.Ф. Жизненный и творческий пути Платона // Платон. Собр. сочинений: В 4-х тт. – М., 1990. – Т. I.*
14. *Мандрика В.А. Філософсько-методологічні аспекти конструктивної свідомості // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К., 2000.*
15. *Самойлова А.Г. Свідомість особистості: співвідношення буденного та наукового рівнів // Дніпропетровський ун-т. Вісник. Сер.: Педагогіка і психологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 5.*
16. *Соколов В.В. Европейская философия XV–XVII веков. – М., 1984.*
17. *Спиноза Б. Избр. произведения: В 2-х тт. – М., 1957. – Т. I.*
18. *Тарновська О.С. Моральна свідомість, самосвідомість і поведінка особистості // Чернівецький ун-т. Науковий вісник. Вип. 43: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 1999.*
19. *Явоненко С.О. До питання про ціннісний аспект досвіду свідомості // Дні науки: 10–11 квіт. 1997 р. Ч. 1. – К., 1997.*